

Твір користувався значною популярністю. Так, один із примірників книги знаходився в особистій бібліотеці Петра Могили.

Видання фрагментів книги: Перетц В. Н. Тестамент царя Василя в українських переводах // Сб. ОРЯИС АН СССР. – 1926. – Т. 101. – № 2. – С. 1-76; Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. – Київ, 1978. – С. 156-159.

Каталоги стародруків: Быкова Т. А. Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий. – Ленинград, 1972. – № 20. – С. 42-43; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. I (1574-1700). – № 70. – С. 34; Його ж. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. – С.-Петербург, 1861. – № 155. – С. 25; Каратаев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – С.-Петербург, 1883. – Т. 1. – № 190. – С. 309-310; Максименко Ф. П. Кирилличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. – Львів, 1975. – № 198. – С. 37; Петров С. О., Бирюк Я. Д., Золотарь Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР. – Киев, 1958. – № 50. – С. 32; Свенцицкий И. С. Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908. – № 467(630). – С. 132; Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки А. И. Кастерина / Сост. В. Ундольский // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – Т. 9. – № 77. – С. 101; Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ. – Вып. 1. 1574 – I пол. XVII в. / Сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. – Москва, 1976. – № 18. – С. 15-16.

Література: Гонтарук Л. Народнорозмовна і книжкова фразеологія у творах Д. Наливайка // Матеріали VI острівської наук.-краєз. конф. “Острів на порозі 900-річчя”. – Острів, 1995. – С. 31-39; Гонтарук Л. Роль творчості Д. Наливайка в процесі витворення нової української літературної мови XVI – перш. пол. XVII ст. // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 76-84; Грушевський М. С. Історія української літератури. – Київ, 1995 (перевид.). – Т. 5. – Кн. 2: Перше Відродження (1580-1610). – С. 321-324; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 86; Мицько І. З. Острівська слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990. – С. 38.

Петро Кулаковський

Література полемічна Лукраїнсько-білоруська

Полемічна література (від грец. Πολεμικός – войовничий) – твори українського, білоруського та польського письменства (послання, листи, трактати, памфлети, діалоги, монологи-інвективи), виникнення яких зумовлене релігійним протистоянням між православною та римо-католицькою церквами, неприйняттям православними ієрархами догматики і настанов протестантських церков, культурним і політичним впливом Речі Посполитої в XVI-XVII століттях. Для цієї літератури характерна наявність одного або декількох конкретних чи уявних об'єктів (адресатів), до яких чи проти яких спрямований твір, висока емоційна напруга, пояснення, критика догматико-канонічних і літературних питань, життєвих проблем поточного моменту. Її особливістю є синкретизм богословсько-догматичного документального, історичного, політичного та іншого матеріалу; автори користувалися прийомами публіцистики, сатири, ораторського мистецтва, прислів'ями, приказками, байками, притчами, сентенціями, залучали факти світової історії та літератури. Деяким полемічним творам притаманна публіцистична функція, зокрема наявність елементів релігійного “катарсису” (у перших розділах “Треносу” М. Смотрицького), які, згідно із законами риторичного мистецтва, впливали на рецепієнта і мали виховну мету.

У розвитку білоруської полемічної літератури виділяють три періоди: перший – полемічна література раннього середньовіччя, яка зумовлена офіційним розколом християнства у 1054 р. на західну латинську (католицьку) з центром у Римі (нині Ватикані) та східну грецьку (православну) церкви з центром у Константинополі (Візантія). Відтак релігійна полеміка часів Київської держави виявилася у суперечці з католицькою церк-

вою, зокрема антикатолицькі випадки наявні ще у “Повісті временних літ” (1113); “Вопрошанні князя Ізяслава, сина Ярослава, внука Володимирового, ігумена Печерського Феодосія про латину”, “Повчанні від семи соборів до латини” митрополита Ісидора II (1080-1089); “Послання від Никифора, митрополита Київського...” (XII ст.).

Другий період – доберестейський, початок XVI – 80 рр. XVI століття. Полеміка загострилася у зв’язку з Флорентійською унією (1439), реформаційним рухом у Західній та Центральній Європі. До питань, які переважно розглядалися у полемічних трактатах, належали: питання про походження Св. Духа (догмат католицької церкви про “Філіокве”), чистилище, про форму сповіді і причастя, про піст, хресний знак, пошанування ікон, про статус церковних ієрархів, про відпущення гріхів через купівлю-продаж індульгенцій, непогрішимість папи римського та решти обрядових і догматичних відмінностей між грецькою, римською і протестантською церквами. Відгуки на лютеранство і кальвінізм в українському письменстві присутні у творах “Послання до св. отців Гори Афонської від православних віри руської і землі угорської християн” (1534), т. зв. послання Логофета (підканцлера) “Лацка від Моцеци”, православного румуна, та анонімного автора “Списання проти люторів” (друга половина XVI ст.). Антипапським памфлетом цього етапу є твір “Слово, колись давно на римлян у старих хроніках писане, про їх відступництво та про їх розпусних пап, Петра Гугнивого та як нечиста жінка стала папою” (1580). Усі ці твори були зведені в одну єдину збірку полемічних писань, укладену в Супральському монастирі в 1578-1580 роках. Першим полемічним твором цього періоду проти “русинської віри” з католицького боку постала книга краківського каноніста Яна Сакрана з Освенціма “Elusidarius errorum ritus Ruthenci” (“Висвіт-

лення помилок русинського обряду”) (1500), а також її скорочений варіант у вигляді брошури, яка з’явилася у світ у 1608 р. – “Errores atrocissimorum Ruthenorum” (“Помилки найжорстокіших русинів”). Проти трактатів Сакрана у 1544 р. виступив українсько-польський латиномовний письменник, католик за віросповіданням Станіслав Оріховський у творі “Baptismus Ruthenorum” (“Хрещення Русинів”). У 1566 р. в Кракові ректор Ярославської єзуїтської колегії Бенедикт Гербест висловився проти православних русинів із критикою східних церковних канонів у творі “Wypisanie drogi” (“Опис шляху”). Активізація полеміки в православному середовищі відбувається у 70-80 рр. XVI століття. Приводом для неї стали деякі історичні моменти, зокрема Люблінська унія (1569 р.), календарна реформа папи Григорія XIII та її запровадження в Речі Посполитій, а відтак на українських та білоруських землях (1582 р.). Вважається, що в 80-х рр. XVI ст. Іов Желізо, будучи ігуменом Дубенського монастиря (із 1581 до 1604 рр.), склав збірник полемічних статей і виписок з апологією православ’я і критикою решти християнських конфесій під назвою “Пчела”. Праця була завершена у Почаївському монастирі і дістала загальну назву “Пчела Почаївська”. Своєрідним поштовхом до інтенсифікації розвитку полемічної літератури став трактат польського єзуїта *Петра Скарпи* “O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu” (“Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке відтієє єдності відступлення”) (1577). На тривалий час цей твір стає центром полеміки католиків із православними. Праця присвячувалася князю *В.-К. Острозькому*. З огляду на неупереджене ставлення цього українського магната до різних християнських конфесій, знаючи, що князь був прихильний до ідеї інтеграції церков, *П. Скарпа* закликав князя *В.-К. Острозького* сприяти політичній,

культурній і релігійній унії з папським престолом. Твір складається з трьох основних частин – догматичної, історичної та практичної, у яких автор закликає православних русинів відійти від греків і повернутися до “первісної єдності” з Римом. Книга є програмою, яка репрезентувала погляди католиків на потребу та можливість церковної унії у східних регіонах Речі Посполитої. Відповіддю на це видання стала полемічна книга анонімного автора “Послання до латин з їх же книг” (1581). Центром продукування православної полемічної літератури наприкінці XVI ст. стає м. Острог, Острозький літературно-науковий гурток. Звідси у 1587 р. вийшов перший друкований український полемічний твір *Герасима Смотрицького* “Ключ царства небесного” – відповідь на нововведення календаря папи Григорія XIII та на брошуру Бенедикта Гербеста “Wiary kościoła rzymskiego wywody” (“Висновки віри римської церкви”). Другим визначним острозьким полемістом доунійного періоду був *Василь Суразький*. У 1588 р. була укладена збірка його полемічних трактатів “Книжниця” (в 6-ти розділах). Однією з особливостей цього і подальшого періоду є те, що православні полемісти орієнтувалися на досвід протестантсько-католицької полеміки, враховували набутки літератур, репрезентованих опонентами; при цьому продовжували використовувати надбання вітчизняних та візантійських середньовічних книжників. Спостерігався також поступовий відхід від суворо витриманих суто богословських дискусій теоретичного плану. Літературна полеміка дедалі більше набувала публіцистичного характеру. Твори православних полемістів здебільшого були відповіддю на тези і докори, наявні у творах католиків.

Третій період розвитку полемічної літератури викликаний Берестейською церковною унією. Цей період словесної полеміки тривав із 1596 р. до середини XVII століття. Ця по-

дія та її наслідки для східних регіонів Речі Посполитої визначили тематику та зміст полемічних творів для православних і католицьких письменників. До письменницької дискусії долучилися представники унійної церкви, переважно українського та білоруського походження. Отже, Л. католицького та унійного табору репрезентована творами Щасного Жебровського, Іпатія Потія, Каспера Пентковського, Йосафата Кунцевича, Іллі Мораховського, Лева Кревзи, Вельяміна Рутського, Тимотея Симоновича, *Мелетія Смотрицького* (творами кінця 20-х – початку 30-х рр. XVII ст.), Фелікса Коженювського, Войцеха Кіцького, *Касіяна Саковича* (творами 40-х рр. XVII ст.), Теодора Скуминовича, Івана Дубовича, Пахомія Война-Оранського, Івана Кречмера; у другій половині XVII ст. полеміку супроти православних вели, здебільшого, римо-католики та єзуїти – Миколай Уїховський, Павло Бенедикт Бойм, Теофіл Рутка, Кипріян Коховський тощо. У цей період Л. православного табору творилася переважно в кількох культурних центрах – Острозі, Львові, Києві. Вона представлена творами відомих українських письменників та ієрархів української православної церкви: *Івана Вишенського*, Стефана Зизанія, *Христофора Філалета*, *Клірика Острозького*, автора “*Перестороги*”, *Захарії Копистенського*, *Мелетія Смотрицького* (твори поч. XVII ст.), Андрія Мужиловського, Євстахія Кисіля, Петра Могили, Йоанікія Галятовського, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Варлаама Ясинського, Зосима Согникевича та ін. Наприкінці XVII ст. дискусії навколо релігійних питань починають поступово згасати. Хоча саме в цей період спостерігалася активізація релігійної полеміки на Закарпатті, пов’язаної з іменем Михайла Андрелли.

Твори: Вишенський Іван. Вибрані твори. – Київ, 1972; Його ж. Твори / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчука. – Київ, 1986; Давня українська література. Хрестоматія / Упоряд., передмови та коментарі М. М. Сулими. – Київ, 1991; Українська

література XIV-XVI ст. / Автор вступ. статті і ред. В. П. Микитась. – Київ, 1987; Українська література XVII ст. / Автор вступ. статті, упор. і прим. В. І. Крекотень. – Київ, 1987; Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – Кн. 1, 2. – Київ, 1995; Хрестоматія давньої укр. літератури (до кінця XVII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький. – Київ, 1967.

Література: Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х кн. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 461-530; Його ж. Письменницька діяльність І. Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000; Завитневич В. З. “Палинодия” Захарии Копистенского и её место в истории западнорусской полемики XVI-XVII вв. – Варшава, 1883; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – Київ, 1957. – С. 3-60, 80-85; Копержинський К. Український письменник XVI століття. Василь Суразький // Наук. зб. за рік 1926. Записки наук. т-ва в Києві (тепер іст. секція ВУАН). – Київ, 1926. – Т. 21. – С. 38-72; Кравченко О. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постанови (православна перспектива) // Зб. праць ювілейного конгресу. – Мюнхен, 1988-1989; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007; Махновець Л. С. Сатира і гумор укр. прози XVI-XVII ст. – Київ, 1964; Микитась В. Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. – Ужгород, 1960; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2006; Франко І. Я. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Збір. творів у 50 т. – Київ, 1983. – Т. 39. – С. 508-533; Його ж. Іван Вишенський і його твори // Збір. творів у 50 тт. – Київ, 1981. – Т. 30. – С. 7-211; Яременко П. К. “Пересторога” – український XVII ст. – Київ, 1963; Його ж. Іван Вишенський. – Київ, 1982; Його ж. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. – Київ, 1986; Його ж. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кін. XVI ст. // Наук. зб. Дрогобицького пед. інту. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-122; Його ж. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964.

Сергій Бабич

Літописець острозький

Умовна назва літописного зводу першої половини XVII ст., дійшов до нашого часу в кількох редакціях, охоплює події 1500-1636 рр. (в інших редакціях – 1500-1621 або 1494-1649). На першому аркуші літопису є назва “З кроніки Бельського речі потрібні вибрані...”. Ядро пам’ятки найкраще зберегла харківська редакція. У першій частині (1500-1592) вона ґрунтується на “Хроніці Польщі” М. та Й. Бельських, а в другій (1597-1619) – на власну інформацію автора. Останній був українським православним шляхтичем, який творив в Острополі (маєтності *Острозьких*), нотуючи дані насамперед з історії Волині, частково Галичини, історії Лівонської війни, боротьби українського народу проти турецько-татаро-ногайської агресії. У цій частині виявляється близькість до кількох українських літописів першої половини XVII ст. (Київського, Львівського, Яна Біньвільського), що свідчить про використання ними спільного джерела – очевидно, стислого Галицько-Волинського літопису, створеного не пізніше 1615-1619 років.

Після 1621 р. ядро пам’ятки було доповнене якоюсь духовною православною особою розповіддю про відмінність між православними й католиками у питанні про походження Святого Духа. Тут було використано твір відомого італійського хроніста XVI ст. Ц. Баронія.

Потім, у 30-х рр. XVII ст., пам’ятка була значно перероблена і доповнена, зроблено продовження, яке охоплювало події 1621-1636 років. Новий автор-творець проживав в Острозі, був духовною особою, можливо, вчився або викладав в ОА. Був близьким до відомого церковного та культурного діяча України, острозького протопопа *Івана Березанського*, який відзначався непримиренною боротьбою проти експансії католицизму та унії.